

мәресимлер, ўақыт, күн, хәпте, мәўсिम хәм жыл қайтарыўды «Мүшел» календары тийкарында есаплаўы әсирлер бойы әўладтан әўладқа өтип хәм жақсы сақланып киятыр. Аралбойы қарақалпақларын «Махи хур Хорезмий» деп, қоңсылары тән алған болса, ата-бабаларымыз балықты «кийели», хадал суў хайўаны сыпатында көрип, хәр қыйлы ырымлар, мәресимлерди атқарғаны мәлим. Балықшылық кәсибине байланыслы ырымлар, үрп-әдет дәстүрлер басым көпшилигин курайды. Бул мәселеде терең этнологиялық илимий изертлеўлер жүргизиў зәрүр. Аралбойында ески балықшы микроэтнос-«самат»лар жасайды. «Самат» сөзиниң этимологиялық мәниси түркий сөз емес. Батыс Сибирь, Обь дәрйясы бойы «Угор» микроэтносларының балықшылық дәстүринде оларды самат деп көллер хәм дәрйя тармақларында майда шабақ аўлап жейтуғын, ақ шағаладай, ақ шабақ аўлаўшыларды айтқан. Усы сыяқлы этимологиялық жақтан изертлеў

талап ететуғын мәселелер Аралбойы қарақалпақларының тарих бетлеринде көптеп табылады. Бул жоқарыда атлары аталған халықлардың этнографиялық өзгешеликлерин, дәстүрлик айырмашылықларын үйрениў шет елли илимпазлар қатарында қызығыў оятпақта.

Диарымызда сақланған ески жазыўларда, соннан «Миздакхан» естелигиндеги қәбир қулпы тасы жазыўларында «өмир гөззаллығы» хакқында айтылған [3:286]. Лекин, онда инсанлық антрофилософиясы, этнопсихологиясы дәстүрийликте, заманға сай кәлип-кәлиплескен.

Солай етип, кең пайтахт Евразияның «Уллы дала»сында жасаған түркий халықлардың этномәдений контекстинде Кубла Аралбойының этномәдениятын хәм этнопедагогикасы дәстүрийлигин үйрениўде материаллық емес мийраслар қосымша дерек болады.

Әдебиятлар

1. Абусейтова М. Казакское ханство во второй половине XVI века. -Алма-ата: 1985. –С. 72.
2. Археология и этнология Евразии. №2, 2004, -С. 47.
3. Архитектурная эпиграфика Каракалпакстана. –Ташкент: «Ўзбекистан», 2015. –С. 286.
4. Бегманов Қ. «Этнограф пен әңгиме». -Алма-ата: 2010. 500-б.
5. Зардағым. Қазақтың жоқтаў жырлары. –Алма- ата: 1990.14-б.
6. Калыш А. Гостеприимство у казахов. -Алма-ата: «Мысль» 2009. №1, -С. 86-91.
7. Каульбарс А.В. В низовьях Амударьи. Спб. 1881. –С. 310.
8. Қарақалпақ фольклоры 100 томлық Қоблан дәстаны. -Нөкис: 1956. 42- б.
9. Қарақалпақ фольклоры 100 томлық Алпамыс дәстаны. -Нөкис: 1962. 42-б.
10. Қарақалпақ фольклоры (100 томлық) I-VIII томлар. -Нөкис: 2008. 480-б.
11. Қарақалпақ фольклоры (100 томлық) IX-XIII томлар. –Ташкент: 2009. 523-б.
12. Қорқыт ата. -Алма-ата: «Ғылым», 1994. 17-б.
13. Этнографиялық суҳбат: тойлар, ырымдар хакқында, «Дәстүр» № 2 (50). -Алма-ата: 2017, 20-21-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада этнография йўналиши бўйича янги илмий адабиётлар, жумладан, этнофольклор манбалари асосида кўп асрлик даврда қуйи Амударё бўйи ва Орол денгизи атрофида яшайтган икки этносларнинг – қозоқлар ва қарақалпақларнинг этномаданий «симбиозини», этнодастурий муносабатларининг ухшашлиги ва «идентивлигини» таҳлил етилган.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе новой научной литературы по этнографии, а также этно-фольклорных материалов анализируется идентичность этнокультурных «симбиозов», этно-традиции двух этносов – казахов и каракалпаков, которые на протяжении многих веков проживают на нижнем течении Амударьи и его дельтах, в том числе вокруг Аральского моря.

SUMMARY

This article deals with the analysis of the identity of ethno-culture “symbiosis”, ethno-tradition of two ethnoses- Kazakhs and Karakalpaks on the basis of the latest scientific literature in ethnography and ethno-folklore materials. These two, ethnoses have been living for many centuries in the down streams and deltas of Amudarya river, as well as around the Aral sea.

ҒӘРӘЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОЦИАЛ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ РАҰАЖЛАНЫҰЫ (1991-1995-жж)

З.Б.Есназарова – тарих илимлериниң кандидаты

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мустақиллик, ижтимоий, иктисодни эркинлаштириш, ислухот, бозор муносабатлари, хусусийлаштириш, шахсий бизнес, маҳалий бюджет, параметрлар, иш юритиш маданияти.

Ключевые слова: независимость, экономика, социальный, либерализация экономики, реформа, рыночные отношения, приватизация, частная собственность, местный бюджет, параметры, культура хозяйствования.

Key words: independence, economy, social, economic liberalization, reform, market economy, privatization, private ownership, local budget, parameters, the culture of management.

Ғәрезсизлик жылларында социаллық-экономикалық реформалардың барысы, санаат аўыл хожалығы хәм жәмийетлик салаларда әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалар өзиниң нәтийжесин көрсетпекте.

Ғәрезсизлик дәўиринде Қарақалпақстанда халықтың турмыс шараятын жақсылаў, түпкиликли экономикалық реформаларды әмелге асырыў бойынша бир қатар унамлы нәтийжелерге ерисилди. Қарақалпақстанда меншиктиң жаңа формалары пайда

бола баслады. Өндирис хәм хызмет саласында мәмлекетлик емес сектордың үлесі артып бармақта. Усы бағдарда, санаат халық тутыныў, жеңил санаат өнімлерин ислеп шығарыў 1991-1994-жыллар да кемейип барған. 1994-жылдың 9 айы ишинде өткен, яғный 1993-жыл менен салыстырғанда хәр үш санаат кәрханасынан биреўи өнім көлемин кемейтип жиберген [1].

Усы дәўирде исленип атырған жумысларға байланыслы хўжеттерди талқылап қарағанымызда,

саўдада, хызмет көрсетиў тараўында меншиклестириўде унамлы өзгерислердиң аз болғанлығын айтыўымыз керек. Архив мағлыўматлары бойынша қарап шықсақ, ең баслысы, тутыныў базарын товарлар ислеп шығарыў, халыққа хызмет көрсетиў түрлери менен толтырыў жақсыланбаған. Ғарезсизликтиң дәслепки дәўиринде, товарлар хәм хызметлер менен тәмийинлеў бойынша мәмлекетлик бөлистириў механизми әсте-ақырын тоқтаўға жақынласып киятырғанда, меншиклестирилген саўда хәм хызмет көрсетиў мәкемелери тәрәпинен бос турған дүкан текшелерин толтырыў, халыққа көрсетилетуғын хызметлердиң сапасын жақсылаў бойынша илажлар исленбеген. Бул мәкемелердиң тек аты өзертилип, жетерли дәрежеде жұмыс ислемей турып, кризислик жағдайдан шығыўы қыйын болған. Бул, усы тараў басшыларының инталы түрде исбилерменлигин көрсеткенлигин дәлиллейди.

1991-1994-жыллары Қарақалпақстан Республикасында исбилерменликти раўажландырыў жетерли дәрежеде қанаатландырылмаған. Мысалы, дереклерди изертлеў барысында Төрткүл, Елликқала, Қоңырат, Хожели саўда хызмет көрсетиў объектлерин салыў бойынша жұмыслар исленген. Бирақ, Әмиўдәрәя, Шымбай, Кегейли, Қанлыкөл, Шоманай, Мойнақ районларында мүмкиншиликлерге қарамастан халыққа хызмет көрсетиў тараўлары бойынша жұмыс исленбеген [3].

Экономиканы басқарыў усыллары өзгертилип, административлик буйрықпазлық принциплерин өзін-өзи басқарыў усыллары менен алмастырыў илажлары алып барылды. 1994-1995-жылларда Қарақалпақстан Республикасында финанс министрлиги, Бас салық басқармасы, Болжаў хәм статистика мәмлекетлик Комитети жұмысларында да кемшиликлер бар екенлиги көрсетилген.

Хүжетлерди анализлеп қарағанымызда, Болжаў хәм статистика мәмлекетлик комитети ескише усылда ис жүритип, жаңа өзгерислерге кириспеген. Бул бойынша төмендеги мысалларды келтириўимизге болады.

1992-1993-жыллар ишинде көплеген саўда, турмыс хызметин көрсетиў хәм жергиликли санаат объектлери мәмлекет ийелигинен шығарылды хәм меншиклестирилди.

Сол дәўирде мәмлекетлик үй-жай фондын меншиклестириў тамамланды, нәтийжеде 52 мың шаңарақ өзиниң үйине ийе болды. Булардан 28,5 мың яғный 55% бундай имканиятқа бийпул еристи [4:15].

Экономикалық реформаларды және де толық асырыў, исбилерменликти қоллап-қуўатлаў, жеке бизнесті раўажландырыў бойынша әмелге асырыў бойынша Қарақалпақстан Республикасында 1994-жылы арнаўлы бағдарлама ислеп шығарды. Усыған байланыслы меншиклестириў халық хожалығының жетекши тараўларында, азық-аўқат хәм жеңил санаат кәрханаларында, қурылыс хәм транспорт комплекслеринде жұмыс алып барылды. Мысалы, Қарақалпақстан Республикасында киши кәрхана хәм кооперативлердиң саны 1204 ке жетти, оларда 14 мыңға жақын адам мийнет етти [2]. Бул халық хожалығындағы барлық жұмыс ислеўшилердиң 3,4% қурайды.

Ғарезсизликтиң дәслепки дәўиринде өткерилип атырған экономикалық реформалар ислеп шығарыўдың нәтийжелилигин, мүлик ийелериниң материаллық мәпин арттырыўда айрықша роль ойнады. Усы тийкарда, меншиклестирилеген санаат кәрханаларында 1993-жыл менен салыстырғанда өнім муғдары 16,8%, акционерлик жәмийетлерде болса 4,17% өсти [5: 260].

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1992-жылғы 21 –санлы, 1993-жылдағы 13-санлы

хәм 137-санлы қарарлары аўыл хожалығында мүлктиң мәмлекет ийелигинен шығарыў ушын үлкен тийкар дүзди. 1994-жылы қабыл етилген 87-88-санлы қарарлар бул тийкарғы тараўда реформаларды және де теренлестириўдиң ҳақыйқый программасы болды. Усы мәселе бойынша аграр секторда 112 мәмлекетлик кәрханалар хәм 121 шарўашылық фермалар мәмлекет ийелигинен шығарылды. Қарақалпақстан Республикасында 1500 ден аслам дийқан-фермер хожалықлары жұмыс иследи.

Хүжетлерди анализлеп қарағанымызда, дийқан-фермерлерге 27 мың гектар жер ажыратылып берилген болса, бул 1990-жыл менен салыстырғанда бес есе көп еди. Гөш хәм сүт жетистириўди алып қарайық, бул бойынша 1990-жыл менен салыстырғанда, 30% көп еди [6:282].

Қарақалпақстан Республикасында ислеп шығарыў күшлерин және де раўажландырыў мақсетинде 1993-жылы Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси тәрәпинен 1993-2000-жылларда хәм 2005-жылға шекем болған дәўирде экономикалық хәм социаллық тараўды раўажландырыўдың тийкарғы бағдарлары ислеп шығылды.

Усы программада көрсетилген 51 объекттиң қурылысы жобаластырылған болып, соннан, 1994-жылы 12 объект иске қосылды. Қарақалпақстан Республикасында халыққа саўда хәм турмыс хызметин көрсетиў бойынша бир қанша илажлар әмелге асырылды. 1991-1995-жылларда республика тутыныўшылар жәмийети хәм «Қарақалпақсаўда» ассоциациясы тармақларында 9 усақлап сатыў, 15 жәмийетлик аўқатланыў кәрханалары, 8 саўда склады, 12 нанбайхана қурылып иске түсирилди. 1994-жылы «Қарақалпақсаўда» тараўында 3 қабыллаў-таярлаў пунктлери, складлары хәм саклаў орынлары жұмыс иследи, 16 дийқан базары абаданластырылды. Жеке меншик исбилерменликти раўажландырыў мақсетинде дийқан базарларында 193 жеке дүканалар қурылып, иске түсти. 1994-жылғы мағлыўматлар бойынша 50 дүкан иске түсирилген [7].

Ғарезсизлик жылларында аўылдағы шаңарақларды тәбийий газ хәм ишимлик суўы менен тәмийинлеў мәселеси актуаль машкала еди. Бул бағдарда Өзбекстан Республикасының Биринши Президентини И.А.Каримов бир қатар пәрманлар шығарды. Усыған байланыслы 1990-1994-жыллар ишинде 2818 км. газ тармақлары тартылып, бул алдағы он жылда тартылғанынан үш есе көп еди. Сондай-ақ, 1515 суў тармақлары қурылып пайдаланыўға тапсырылды. Бул болса, сол дәўирдеги көрсеткишке қарағанда 1,8 есе көп еди. Түйебойын - Нөкис - Тахтакөпир районларының орайлары және Нөкис қаласы қосылды.

Нөкис қаласында 1994-жылы 15 км аралыққа троллейбус жоллары, троллейбус депосы, он мың номерли автомат-телефон станциясы қурылды. Нөкис қаласында хәм районлар орайында 1995-жылда жаңа заманагөй типтеги байланыс станциясын орнатыў бойынша япон қәнигелери менен сөйлесиўлер алып барылды. Канализация тазалаў жайының биринши нәўбеттеги қурылысының иске түсирилиўи хәм қалада биринши район – пуў қазанханасының кеңейттирилиўи қала халқын ыссылық пенен тәмийинлеў машқаласының бир қанша унамлы шешилиўине себепши болды [8].

Өтиў дәўири қыйыншылықларына қарамастан, Арал бойындағы жұмыслар ушын Өзбекстан Республикасы бюджетинен хәр жылы үлкен муғдарда қаржы ажыратылды. Архив хүжетлери тийкарында қарап шыққанымызда, 1991-жыл 427 млн. рубль, 1992-жыл 2 млрд. сум-купон ажыратылған. 1994-жылдың өзінде 100млн. сумнан артық қаржы ажыратылды [9].

Ғәресизликтің дәслепки жылларында тийкарынан базар қатнастарына өтиў дәўиринде жумыссызлықтың пайда болыўы тәбийый хал еди. 1991-1995-жыллары Қарақалпақстанда мийнет ресурслары балансын анализлеў соны көрсетеди, халық саны орта есаптан жылына 30-35 адамға көбейип атырған бир дәўирде, мийнет ресурслары 13-13,5 адамға өскенлигинен дерек береді.

Статистикалық мағлыўматлар бойынша, 1990-жылы жумыс ислеўди қәлеўши адамлардың саны 40,8 мың адам болған болса, 1994-жылда бул көрсеткиш 57,0 мың адамды қураған. 1990-1994-жыллар ишинде 103 мың адам жумыссызлар сыпатында дизимге алынған болып, олардың 38 мыңнан асламы жумысқа орналастырылды. 15 мыңы болса жумыссызлық напакасын алды. Бунда, тийкарынан, төлемли

жәмәәтшилик жумыс орынларын шөлкемлестириў, киши қәрханаларда, мийнет биржалары қасында жумысқа орналасыўға көмеклесиў, мәмлекетлик фонд есабынан жаңа жумыс орынларын жаратыў әмелге асырылды.

Алынған мағлыўматлар бойынша, 1992-жыл менен салыстырғанда 1993-жылы жумысқа орналастырыў көрсеткиши 6%, 1994-жылы 16% ке өсти.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан Республикасының социал-экономикалық раўажланыўында киши, орта хәм жеке исибилерменликтің улыўма ишки өним ислеу шығарыўда тек шешиўши дәрежени ийелеўи, хәзирги ўақытта оның халықтың пәраўанлығының хәм дәраматларының артыўында, жумыссызлық машқаласын шешиўде айрықша әхмийетке ийе болып табылады.

Әдебиятлар

1. АЖК РК, Ф.35 ОП.3.Д.99.Л.51.
2. /«Еркин Қарақалпақстан», 5-ноябрь 1994.
3. АЖК РК.35.Оп.3.Д.99.Л.52.
4. Справка об итогах социально-экономического развития и ходе экономических реформ в Республике Каракалпакстан за первое полугодие 1994 года. - Нукус: 15-6.
5. Архив ЖК РК.Ф.35.Оп.1.Д.34.Л. 260.
6. АЖК РК.Ф.35.Оп №Д. Л.282.
7. Текущий архив Совета Министров Республики Каракалпакстан. Отдел социально-экономического развития. Отчёт за 1992-1994 годы.
8. Текущий архив хакимията г.Нукус за 1990-2002гг.
9. Текущий архив Министерства экономики и статистики Республики Каракалпакстан за 1990, 2000, 2006 гг.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мустақиллик йилларида Қарақалпақистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий йўналишлари таҳлил қилинади. Унда 1991-1995 йилларда, яъни мустақилликнинг дастлабки давридаги қийинчиликлар, ривожланишнинг асослари атаб ўтилади. Тарихий таҳлил воситасида муаллиф Қарақалпақистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, туманларда, қишлоқларда, шаҳарларда саноат қорхоналарини қуриш, кичик бизнес, тадбиркорликни ривожлантириш давр талаби эканлигини кўрсатиб ўтади. Мақола Қарақалпақистоннинг энг янги тарихи учун факт, фактологик материаллар беради.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные направления социально-экономического развития Республики Каракалпакстан за годы Независимости. В статье указывается на трудности начального периода независимости и основы развития в 1991-1995 годы. В ходе исторического анализа, автором статьи особо отмечается то, что организация промышленных предприятий в городах, развитие малого бизнеса и частного предпринимательства являются требованием времени. В статье приводятся материалы и факты по новейшей истории Каракалпакстана.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the main directions of socio-economic development of the Republic of Karakalpakstan for the years of Independence. The article points to the difficulties of the initial period of Independence, and the bases of the development for the period of 1991-1995. In the historical analysis, the author of the article emphasizes that the organization of industrial enterprises in towns, the development of small business and private entrepreneurship is a requirement of the time. The article contains materials and facts in the newest-history of Karakalpakstan.

НУРТАЙ БАТЫР

М.Тилеўмуратов - профессор

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: XVIII аср иккинчи ярми, Амударё куйи оқими, Сирдарё ирмоқлари, Янги дарё, Қувондарё, 1783-1786-йиллар, Янги дарё қарақалпақлари, Қўқон, Бухоро, Хива, қозқ хонлиқлари, Нуртай ботир, Нуртай рахбарлигидаги халқ озодлик қўзғолони.

Ключевые слова: вторая половина XVIII века, нижнее течение Амударьи, ручьи исходящие от истока Сырдарьи, Новая река, Куандарья 1783-1786 годы, каракалпаки Новой реки, Коканд, Бухара, Хива, Казахские ханства, Нуртай батыр, народное освободительное восстание под предводительством Нуртая.

Key words: the second half of the XVIII-th century, the lower stream of the Amu-darya, rivers taking a raise from the Sirdarya, the New river, Kuandarya, 1783-1786, Karakalpaks of the New river, Kokand, Bukhara, Khiva, Kazakh khans, Nurtay batir (hero), the people's revolt for freedom under the leadership of Nurtay.

Қарақалпақ халқы өзиниң көп әсирлик тарийхында елим деп еңиреген, өз өмирин халық мәпи ушын арнаған көплеген батырларды биледи. Солардың бири Нуртай бий батыр Жангелди батыр улы. Ол туўралы халық арасынан, архив материалларынан бир қанша дереклер излеп табыўға хәм жазған мақала, китап-ларымда, шығып сөйлеген сөзлеримде бирқанша мағлыўматлар келтириўиме туўра келди. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Тарийх, тил хәм әдебият институтының тарийх бөли-мине илимий хызметкер болып жумысқа кирген 1961-

жылдан баслап Хорезм археологиялық экспедици-ясына қатнаса басладым. Усы дәўирде бекитилген темам бойынша Қарақалпақлардың Жаңадәрәя дәўири тарийхы бойынша дереклер жыйнаў ўазыйпа-сына кирискен едим. Бул дереклердеги, әсиресе Бер-дақ бабамыздың «Шежире» дәстанындағы халық батырлары, солардың ишинде Нуртай батыр ҳаққындағы мағлыўматлар менде үлкен қызығыўшы-лық оятты хәм бул мағлыўматларды тастыйықлаў ушын көп-көп илимий әдебиятлар, архив материал-ларын көрип шықтым. Кейин ала бул дереклер кан-